

واکاوی پیوند مهارت سواد اطلاعاتی با حدیث پژوهی؛ ضرورت، چگونگی و پیشنهادها

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۳/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۱۲

عبدالحسین طالعی^۱

چکیده

نگارنده در این مقاله ابتدا به تعریف سواد اطلاعاتی و ضرورت و فایده آن در تسریع روند پژوهش و ترویج دانش می پردازد، آنگاه اهداف حدیث پژوهی را در چهارگروه پی می گیرد: تحقیق و تبیین، ترویج و گسترش، دفاع و پاسخ گویی، تربیت و عمل. در هر یک از این هدف ها، کاربرد سواد اطلاعاتی نشان داده شده است. آنگاه بیش از بیست پیشنهاد برای اجرایی کردن این مسیر ارائه شده است.

کلیدواژه ها: سواد اطلاعاتی، حدیث پژوهی، علم الحدیث، مهارت های علمی، پیشنهادها.

مقدمه

حدیث،^۲ گنجینه ای گرانبها است که برای تبیین بخش های مختلف دین، مانند تفسیر، عقاید، سیره، احکام و اخلاق باید از آن بهره گرفت. حدیث راهی برای دست یابی به کلام عترت است که رسول خدا ﷺ، بر اساس حدیث متواتر ثقلین، آن را تالی قرآن می داند و تمسک توأمان به این دو یادگار ماندگار را سبب هدایت ائمت شناسانده است.^۳ در باره اهمیت حدیث سخن فراوان است که در این مختصر نمی گنجد. کافی است که توجه کنیم حدیث تنها راه ما برای دست یابی به کلام پیامبر و خاندان معصوم ﷺ اوست.

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه قم، دکترای علوم قرآن و حدیث (taleie20@gmail.com).

۲. در سراسر این نوشتار، برای رعایت اختصار و محدودیت علمی، مراد از حدیث، آموزه ها و منابع حدیث شیعۀ امامیه است. لذا گرچه مذاهب دیگر نیز از میراث حدیثی برخوردارند، ولی در این مقاله مورد نظر نیستند.

۳. رک: خلاصه عقبات الانوار، ترجمه سید حسن افتخارزاده.

طبعاً به دلیل همین اهمیت و جایگاه، هرگونه خطای سهوی یا عمدی در انتقال یا تفسیر این موارد به نسل‌های بعدی، می‌تواند مشکلاتی پدید آورد؛ چنان‌که تجربه تاریخی نشان می‌دهد که عواملی مانند جعل و دس و تصحیف و تحریف در مقام روایت و نیز تفسیر به رأی در مقام تبیین حدیث، گاه به پیدایش فرقه‌های انحرافی انجامیده است.

بدین روی، پژوهش‌های حدیثی - که از آن به درایة الحدیث نیز تعبیر می‌شود - ضرورتی جدی دارد که با گذر زمان، پیوسته ضرورت آن بیشتر می‌شود؛ افزون بر ارزش اولیه آن که حتی در زمان حضور امامان معصوم علیهم‌السلام وجود داشت؛ تا آنجا که امام صادق علیه‌السلام «یک حدیث با درایت را از هزار حدیث با روایت محض» بالاتر می‌داند.^۱

گسترش ضرورت حدیث پژوهی در فضای اطلاعات و ارتباطات - که انفجار اطلاعات و آلودگی اطلاعاتی ویژگی اساسی این دوره است - سبب می‌شود که توجه به ابزارهای مرتبط با این فضا نیز ضرورت یابد و از شاخص‌های این فضا، به ویژه سواد اطلاعاتی، در جهت پیشبرد علم الحدیث کمک بگیریم. در این سخن، ظاهراً نظر مخالفی وجود ندارد، ولی چگونگی استفاده و بایسته‌ها و ناپایسته‌های مربوط، مسائلی در پی دارد که باید روشن شود.

در این مقاله در پی آنیم که به این پرسش‌ها پاسخ دهیم:

۱. سواد اطلاعاتی چیست؟
۲. چرا بهره‌گیری از مهارتی مانند سواد اطلاعاتی برای حدیث پژوهی لازم است؟
۳. راهکار بهره‌گیری از آن در این مسیر چیست؟

بدین روی، مقاله در سه بخش ارائه می‌شود:

بخش اول: سواد اطلاعاتی چیست؟

در تعریف سواد اطلاعاتی گفته‌اند:

سواد اطلاعاتی مفهومی است که در نتیجه تحولات و تغییرات سریع در فناوری‌های اطلاعاتی پیدا شده است. به مهارت‌هایی که فرد به منظور ادامه حیات در جامعه اطلاعاتی به آن‌ها نیازمند است، سواد اطلاعاتی گفته می‌شود.^۲

در باب تاریخچه این مفهوم گفته‌اند:

۱. معانی الاخبار، ص ۲.
۲. مارابیس، ۱۹۹۲، ص ۷۵؛ نقل شده در: سواد اطلاعاتی، ص ۱۰۸.

محتوای سواد اطلاعاتی سابقه‌ای به درازای تاریخ دانش و کتابخانه‌ها دارد. ولی در پیکر جدید، تاریخ تعبیر سواد اطلاعاتی حدود نیم قرن سابقه دارد. این تعبیر را نخستین بار «پل ژوکروفسکی» در سال ۱۹۷۴م، اعلام کرد. او کسی را دارای سواد اطلاعاتی می‌داند که برای استفاده از منابع اطلاعاتی آموزش دیده باشد و بتواند با استفاده از اطلاعات مسائل خود را حل کند. پس از او، «لی بورچینال» در سال ۱۹۷۶م، «رابرت تیلر» در ۱۹۷۹م، «کارول کولتاو» در سال ۱۹۸۷م، و دیگران، همزمان با گسترش فرهنگ بهره‌وری از رایانه و فضای مجازی این تعریف را کامل‌تر کردند. خلاصه همه این تعریف‌ها چنین است: به طور خلاصه، «سواد اطلاعاتی گسترش مفهوم سواد سنتی در پاسخ به جامعه‌ای است که ما در آن زندگی می‌کنیم».^۱

لورتشا و وولز می‌نویسند:

در سال ۱۹۹۸م، سواد اطلاعاتی بیشتر به عنوان سواد دیداری تعریف شد که شامل: تفکر، آموختن و بیان به صورت تصاویر برای خود بود. سواد رسانه‌ای به نحوی تدریس شد که دانشجویان فراتر از دسترسی، توانایی تحلیل و در نهایت تولید اطلاعات برای ارایه نتایج جدید را دارا باشند. در نهایت، سواد رایانه‌ای به صورت توانایی ایجاد و ویرایش اسناد و مدارک و یا هرگونه کار با برنامه‌های واژه‌پرداز، کار با صفحات گسترده، دسترسی به پایگاه‌های داده، و استفاده از طیف گسترده‌ای از دیگر نرم‌افزارهای موجود آغاز شد. در حال حاضر، اصطلاح «فراسواد»^۲ توسط برخی، برای نشان دادن گسترش مهارت‌های مورد نیاز، برای مشارکت در دنیای فناوری امروز به کار رفته است. با ظهور وب جهان‌گستر، توانایی بازیابی، بررسی و مدیریت اطلاعات و استفاده از آن برای بهبود کلی کیفیت زندگی افراد با سواد ضرورت یافت.^۳

نقش و جایگاه روزافزون سواد اطلاعاتی، نه تنها در فرایند پژوهش، بلکه در تمام مقاطع آموزشی و حتی در امور جاری زندگی به گونه‌ای است که گریزی از آن در زندگی نیست؛ به گونه‌ای که تمام آحاد بشر در دوره ویروس کرونا این نقش را تجربه کرده‌اند. لورتشا و وولز در سال ۲۰۱۲ میلادی نوشته بودند:

۱. سواد اطلاعاتی، ص ۱۰۸.

2. transliteracy

۳. روابط درونی سواد اطلاعاتی با استفاده از محیط‌های آموزش مجازی، ص ۲۶۷.

به خاطر توسعه سریع اطلاعات و فناوری‌های نوین، محیط‌های سنتی کلاس‌های درس تحت تهاجم و حمله هستند. روش‌های مرسوم آموزش و متون از پیش تعیین شده، جای خود را به فناوری‌های نوین، از قبیل کلاس‌های تلنگرزننده^۱ می‌دهند. بنابراین لازم است تمام کتابخانه‌ها روش‌های سنتی و از مُدافتاده آموزش مهارت‌های سواد اطلاعاتی خود را - که به طور معمول نامرتبط، خسته‌کننده، و در این محیط‌های نوین آموزش مجازی بی‌فایده هستند - کنار گذارند... کل این حرفه باید به سرعت حرکت کند، و گرنه به سرنوشت کالسکه‌های اسب‌کش - که توسط وسائط نقلیه موتوری جایگزین و ناپدید شدند - دچار خواهند شد.^۲

برای این‌که سخن گفتن و برنامه‌ریزی در این زمینه از کَلّی‌گویی خارج شود، برخی از مراکز علمی شاخص‌هایی روشن و استناداردها و دستورات عمل‌هایی برای آموزش، فراگیری، و سنجش مهارت‌های سواد اطلاعاتی تعریف کرده‌اند که مجموعه‌ای از آن به شرح زیر است:

(۱) تشخیص نیاز به اطلاعات، (۲) تشخیص ویژگی و میزان اطلاعات مورد نیاز، (۳) توانایی دستیابی به اطلاعات مورد نیاز به صورت مفید و مؤثر، (۴) توانایی بهره‌گیری از راهبردهای جست‌وجو، (۵) ارزیابی منتقدانه اطلاعات و منابع اطلاعاتی به دست آمده، (۶) توانایی استفاده از اطلاعات برای رسیدن به هدفی خاص مانند حل مسأله؛ (۷) توانایی مقایسه اطلاعات به دست آمده با دانش موجود و افزودن به دانش؛ (۸) شناخت وظیفه اجتماعی خود در دسترسی به اطلاعات و استفاده از آن؛ (۹) گردآوری، سازماندهی، و دسته‌بندی اطلاعات به دست آمده یا تولید شده؛ و (۱۰) آگاهی از این‌که سواد اطلاعاتی پیش‌نیاز یادگیری مادام‌العمر است.

این توانایی‌ها نشان می‌دهد که سواد اطلاعاتی تنها مهارت نیست، بلکه یک روند فکری است که برای تقویت و شکل‌گیری آن باید به فرد آموزش داد^۳

ارتباط مفهوم سواد اطلاعاتی و آموزش کتابشناختی در متون مختلفی مورد بحث قرار گرفته است و با وجود اختلاف نظر جزئی میان کارشناسان در مورد کم و کیف این پیوند، همگان بر اصل آن همدستانند، بلکه سواد اطلاعاتی را به نوعی در مسیر توسعه آموزش کتابشناختی می‌دانند؛ بدین صورت که تحوّل محور دانش و پژوهش را از «کتاب محوری» به «اطلاعات

1. Flip classroom

۲. روابط درونی سواد اطلاعاتی با استفاده از محیط‌های آموزش مجازی، ص ۲۷۷-۲۷۸.

۳. آموزش سواد اطلاعاتی؛ روش‌ها و راهبردها، ص ۲۰۷؛ نقل شده در: سواد اطلاعاتی، ص ۱۰۸۲.

محوری» می‌پذیرند. به عبارت دیگر، «تنوع محمل‌های اطلاعاتی» را به رسمیت می‌شناسند و از کنار واقعیت‌های جهانی به آسانی نمی‌گذرند.

ضرورت روزآمدی ما را برآن می‌دارد که تحول منابع اطلاعاتی، از الواح گلی تا امواج فضای مجازی، و به تعبیری «از گل تا گوگل»^۱ بپذیریم و به جای طرد این تغییر-که نه معقول، نه مقبول و نه مقدور است- از این ابزارها بهره‌وری بهینه کنیم؛ یعنی آگاهانه، آزادانه، هوشمندانه و مسئولانه، از این فناوری‌ها در مسیر اهداف انسانی- الهی خود کمک بگیریم. شرایمین^۲ و دیگران در سال ۲۰۰۴ در اثری با نام «سنجش انسانیت‌های رقمی»^۳ وضعیت را شرح می‌دهند:

وب، محرک نسلی از شبه انتشارات^۴ است: مدارکی که به طور گسترده و بیش از هر انتشارات چاپی دیگر در تاریخ، در دسترس قرار دارند و در هر زمان، امکان دسترسی به میلیون‌ها نسخه از آن‌ها وجود دارد. به هر حال، اغلب مدارکی واحد به نام فردی خاص منتشر شده‌اند، اما آدرس‌های وبی یا پیوندهای آن‌ها، از زمانی که پیوند اصلی آن‌ها ایجاد شده است، تغییر کرده و اکنون دیگر پیوند درون خطی^۵ ندارند یا این پیوندها بی‌ارزش‌اند. اکنون انواع مختلفی از مخازن کتابداری ایجاد شده و در حال

۱. نگارنده این سطور، در یادداشتی با همین عنوان به تحول ابزارهای دانایی بشر در گذر زمان پرداخته و در بخشی از آن نگاشته است:

«رقم» که هدیه خدا بود به آدمیان، و قرن‌ها در خدمت آدمیان بود، اکنون سودای سلطه بر جان و روان و اندیشه آدمیان را دارد و در این کهنه میدان، ندای «هل من مبارز» سر می‌دهد؛ رقابتی که مانند آن را بشر تا کنون ندیده بود. این مدعی نوظهور، دست شمارنده‌ها را می‌گیرد و پیش می‌برد. نیروی نهفته در عدد را تا کنون کسی این‌گونه باور نکرده بود. قصه چند نسل شمارنده‌ها را، اگر نخوانده‌اید، بخوانید تا بدانید که چگونه آن کودک سرکش و چموش به نوجوانی رسید، و از آنجا به جوانی؛ جوانی که در برابر کهنسالان تاریخ قد کشیده، و آمده تا بشر را که روزی به «انس با طبیعت» شادمان بود، وادار تا به «سلطه بر طبیعت» فخر بفروشد، بی‌واهمه آن‌که در این سلطه، چه دستاوردهای مثبت و منفی تصور می‌رود.

جدال کاغذ با شمارنده، هنوز صحنه‌هایی دیدنی دارد که «موج»ها را به صحنه آورده و «مکان» را از صحنه بیرون رانده و نقش اول را به «زمان» و «شتاب» داده، و دیوارهای «هویت» را فرو ریخته، و دل نگرانی برای اصحاب «اخلاق و فرهنگ و سنت» به ارمغان آورده است، و ای بسا سوداها که هنوز در سردارد، که باید ماند و دید.» («از گل تا گوگل»، سایت لیزنا، ۹ تیر ۱۳۹۸).

2. Schreibman
3. A companion to digital humanities
4. Pseudo-publication
5. Online

استفاده هستند.^۱

از این تغییرات، گاه با عبارت «مدیریت چالاکی» یاد می‌شود. آندروولز می‌نویسد:

مدیریت چالاکی عبارتی است که بیشتر در دنیای تجارت به کار می‌رود تا کتابخانه‌ها. این عبارت بیشتر در محیط‌های تجاری و صنعتی، برای تأکید بر نیاز به حرکت سریع و آسان در پاسخ به تغییرات در موارد اقتصادی و عوامل و نیروهای رقابتی به کار می‌رود. دیگر صفات مرتبط با چالاکی، «انطباق‌پذیری»،^۲ «انعطاف‌پذیری»^۳ و «پاسخ‌دهی»^۴ است. اهمیت این موضوع تا آنجا است که موضوع دو کنگره ایفلا ۲۰۱۳ عمدتاً حول محور مفهوم مدیریت چالاکی بوده است.^۵

یکی از نمودهای مدیریت چالاکی در عرصه عمومی سازی آموزش، «دوره‌های برخط گسترده آزاد» (موک) است^۶ که هم اکنون (سال ۲۰۱۳) ابزاری بسیار مهم در جهت حمایت از آموزش عالی در سطحی بسیار، اجرای آموزش مهارت‌ها، ادامه تحصیل، و آموزش کاربران تلقی می‌گردند.^۸

کاستلز در نظریه جامعه شبکه‌ای - که برای تبیین هزاره سوم تاریخ بشر ارائه کرده - تأکید می‌کند که دانش:

اولاً در دانشگاه‌ها و نظام پژوهشی عمومی جای می‌گیرد؛ ثانیاً این نظام، جهانی است؛ ثالثاً به ارتباط مداوم به شکل انتشارات، کنفرانس‌ها، نشریات، سمینارها، انجمن‌های آموزشی و نیز ارتباط اینترنتی بستگی دارد.^۹

از سوی دیگر، گسترش راهکارهایی مانند آموزش‌ها و پژوهش‌های میان رشته‌ای و ورود

۱. نقل شده در: «آماده‌سازی کتاب‌شناسی‌ها برای آینده: الگویی پژوهش محور برای کتاب‌شناسی‌ها»، ص ۴۸۴ - ۴۸۵.

2. adaptive

3. flexible

4. responsive

۵. «مدیریت چالاکی: راهبردهایی برای موفقیت در مدت زمان تغییرات سریع (مطالعه موردی) یک کتابخانه دانشگاهی استرالیایی»، ص ۲۸۱.

6. Massively Open Online Course, or MOOC.

۷. نسخه‌های ایرانی متعددی از این گونه آموزش مجازی ارائه شده، از جمله سیستم «فردرس» که اکنون به عنوان رقیب یا مکمل آموزش‌های رسمی در بیشتر رشته‌ها به میدان آمده است.

۸. «کتابخانه و دوره برخط گسترده آزاد موک پرداختن به روند تکامل تعلیم و تربیت»، ص ۲۹۳؛ «کتابخانه‌ها و کتابداران در عصر ارتباطات موک»، ص ۱۱.

۹. «عوامل تغییر: کتابداری بین‌المللی، توسعه، و نظریه جهانی شدن»، ص ۱۵۰؛ نیز رک: جامعه شبکه‌ای.

عنصر آینده نگری در برنامه ریزی و شتاب گرفتن آهنگ تولید و نشر اطلاعات، سبب شده که ضرورت استفاده از این گونه مهارت‌ها جدی تر شود. با این توضیحات - که در نهایت ایجاز بیان شد - برای بررسی دومین پرسش به دومین بخش مقاله می‌رسیم.

بخش دوم. چرا بهره‌گیری از مهارتی مانند سواد اطلاعاتی برای حدیث پژوهی لازم است؟

پاسخ به این پرسش، پس از تقسیم اهداف حدیث پژوهی به چهار هدف پیگیری می‌شود. ذیل عنوان هریک از اهداف ابتدا به توضیح آن هدف و آنگاه به محسنات بهره‌گیری از مهارت‌های سواد اطلاعاتی برای حدیث پژوهی در جهت تحقق آن هدف می‌پردازد. اهداف و فواید حدیث پژوهی متعدد و متنوع است. به اقتضای محدودیت مقاله، تنها به چهار مورد، آن هم به اختصار اشاره می‌شود: چهار هدف از پژوهش‌های علم الحدیث چنین است: تحقیق و تبیین، ترویج و گسترش، دفاع و پاسخ‌گویی، تربیت و عمل. برای هریک از این اهداف، برای رعایت اختصار، فقط یک شاهد حدیثی یا تاریخی با توضیح کوتاه بیان می‌شود.

الف. تحقیق و تبیین

امیرالمؤمنین علیه السلام در قرائت حدیث، آن زمان که همراه با تدبیر و تفقه نباشد، خیری نمی‌بیند: **ألا لا خیر فی علم لیس فیہ تفهم، ألا لا خیر فی قراءۃ لیس فیہا تدبر، ألا لا خیر فی عبادۃ لیس فیہا تفکر، و فی روایة آخری، ألا لا خیر فی علم لیس فیہ تفهم، ألا لا خیر فی قراءۃ لیس فیہا تدبر، ألا لا خیر فی عبادۃ لافقه فیہا، ألا لا خیر فی نسک لا وریع فیہ^۱.** لذا امام صادق علیه السلام پرسش برای دست‌یابی به چنین تفقه را وظیفه همگان می‌داند: **لا یسع الناس حتی یسألوا و یتفقها و یعرفوا إمامهم و یسعمهم أن یأخذوا بما یقول، وإن کان تقیة^{۲ ۳}.**

۱. مجلسی اول این حدیث را صحیح می‌داند (روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه ط - القدیمة)، ج ۱۲، ص ۱۶۲.

۲. الکافی، ج ۱، ص ۸۷، ح ۳.

۳. مجلسی اول این حدیث را صحیح می‌داند (روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه ط - القدیمة)، ج ۱۲، ص ۱۶۶.

۴. الکافی، ج ۱، ص ۹۷.

این وظیفه دست کم هر هفته یک بار^۱ باید انجام شود:

قال رسول الله ﷺ: أف لرجل (أولكل مسلم) لا يفرغ نفسه في كل جمعة لأمر دينه فيتعاهده ويسأل عن دينه.^{۲، ۳}

از سوی دیگر، تفقه در دین که روایات مختلف به ما امر شده، گاهی در باره خاص احکام فرعی معنا می شود، اما برخی از محدثان آن را به معنای عامّ دین می دانند. علامه مجلسی در این شمار است. وی برای جمع میان این بیان با مصداق آیه نفرکه تفقه را به عدّه خاصی می داند، می نویسد:

قوله ﷺ تفقهوا في الدين: حمله الأكثر على تعلم فروع الدين إما بالاجتهاد أو بالتقليد، و يمكن حمله على الأعم من الأصول والفروع بتحصيل اليقين فيما يمكن تحصيله فيه وبالظن الشرعي في غيره.^۴

ارزش سؤال درباره دین تا آنجا است که امام صادق عليه السلام در حدیث صحیح^۵ خطاب به حمران بن اعین، علت هلاکت گروهی از تباه شدگان را در سؤال نکردن آن ها می داند.

إنما يهلك الناس لأنهم لا يسألون.^۶

ضرورت این تحقیق تا آنجا اهمیت می یابد که در ضمن توصیه های شماری از فقیهان می خوانیم که شاگردان خود را از «تسرّع در فتوا» نهی کرده و «استقصای تامّ در روایات و ادلّه» را

۱. کلمه «جمعه» - که در این حدیث آمده - اگر به ضمّ جیم باشد به معنای روز جمعه است، ولی اگر به سکون جیم باشد به معنای هفته است. در اینجا صدرالدین شیرازی (شرح اصول الکافی، ج ۲، ص ۱۷۴) و مازندرانی (شرح الکافی، ج ۲، ص ۱۲۵) آن را فقط به معنای روز جمعه می دانند... ولی برخی شارحان به احتیاط آن را «روز جمعه یا هر هفته» معنا کرده اند. مجلسی (مرآة العقول، ج ۱، ص ۱۳۱)، فیض (الوافی، ج ۱، ص ۱۸۱) و قزوینی (اصافی، ج ۱، ص ۳۲۸) در این شمارند. مجذوب تبریزی آن را «یک روز در هفته» می داند. (الهدایا، ج ۱، ص ۳۸۸). به نظر نگارنده، این تفسیر با جامعیت دین سازگارتر است؛ زیرا هم اکنون بخشی از پیروان اهل بیت در کشورهایی زندگی می کنند که روز جمعه در آنها تعطیل نیست و اینان فرصت تعلّم نمی یابند. از سوی دیگر بر اساس آیه ۶ سوره مائده و آیه ۷۸ سوره حج احکام دین برای عسرو حرج آفریدن نیامده است. لذا بهتر است جمعه را به سکون جیم قرائت کنیم.

۲. مجلسی اول این حدیث را صحیح می داند. (روضة المتقین فی شرح من لا يحضره الفقيه ط - القديمة)، ج ۱۲، ص ۱۶۶.

۳. الکافی، ج ۱، ص ۹۷.

۴. مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، ج ۱، ص ۱۰۰.

۵. روضة المتقین، ج ۱۲، ص ۱۶۵.

۶. الکافی، ج ۱، ص ۹۶.

ضروری دانسته اند؛^۱ به عنوان نمونه، از محمد باقر مجلسی،^۲ صاحب جواهر،^۳ شیخ جعفر شوشتری،^۴ شیخ عبدالله مامقانی،^۵ شیخ حسن کاشف الغطاء^۶ و شیخ علی کاشف الغطاء^۷ یاد می شود. شیخ جعفر شوشتری به عنوان مثالی برای این اصل مهم در اجازه روایی خود به میرزا محمد همدانی می نویسد:

استاد بزرگوارم، صاحب جواهر در این باره به من وصیت کرد: فرزندم! چه بسیار حکمی از احکام طهارت و صلوات بود که من از اندیشه در روایات باب حدود و دیات استنباط کردم.^۸

روشن است که چنین تحقیق گسترده‌ای به زمانی فراخ نیاز دارد که بهره‌گیری از امکانات ذخیره و بازیابی منابع حدیثی این راه را بسیار کوتاه می‌کند.

ب. ترویج و گسترش

درس حدیث کافی نیست، بلکه درد حدیث نیز لازم است. باید درد حدیث در کسانی که درس حدیث آموخته‌اند، در هر سطح، تقویت شود.

درباره اهمیت تعلیم سخنان اهل بیت مطالب شگفت بیان شده است. عظمت این اقدام تا آنجا است که بر اساس کلام امام باقر علیه السلام، معلم این سخنان، در پاداش معنوی عمل دانش آموختگان شریک خواهد بود، بدون این که از پاداش خودشان کم شود.^۹ امام صادق علیه السلام بیان می‌کند که افرادی که برای خدا فراگیرند و برای خدا به دیگران بیاموزند و برای خدا عمل کنند، آن‌ها را در ملکوت آسمان‌ها به صفت «بزرگ» می‌شناسند.^{۱۰} رسول خدا صلی الله علیه و آله ملاقات و مذاکره حدیث را سبب جلا یافتن دل‌ها می‌داند، همان گونه که شمشیر زنگ زده را

۱. این اقوال در باب نهی از تسرع در فتوا، همه از سایت مکتبه فقهات نقل شد. مشخصات کتاب‌شناسی منابع مربوط در آن پایگاه اطلاعاتی آمده است.

۲. اجازات العلامة المجلسی، ص ۵۳۸.

۳. اختران فقهات، ج ۱، ص ۱۳۶.

۴. همان.

۵. مرآة الرشاد، ص ۲۳۶.

۶. انوار الفقهة، ج ۱، ص ۱۳.

۷. النور الساطع فی الفقه النافع، ج ۲، ص ۵۸۶.

۸. غنیمة السفر، ص ۴۶.

۹. الکافی، ج ۱، ص ۸۵، ح ۴.

۱۰. همان ص ۸۶، ح ۶.

جلامی دهند.^۱ نیز تعلیم علم را مانند «زکات آن» دانسته‌اند.^۲ کافی است که بدانیم رسول خدا ﷺ برای این که فرصت تعلیم را از دست ندهد، منتظر آمدن افراد به نزد حضرتش نمی‌ماند؛ بلکه آنان را مانند بیمار به شمار می‌آورد و خود در نهایت مهرورزی برای مداوایشان این سوی و آن سوی می‌رفت. سیره نبوی بر این امر گواه است و کلام امیرالمؤمنین مؤید این نگرش تاریخی است:

طیب دؤار بطیبه.^۳

در باره تعلیم و ارزش آن به همین مقدار بسنده می‌شود.^۴ سخن در این است که وقتی بتوان با مهارت‌های سواد اطلاعاتی دامنه این تعلیم را، با صرف کمترین هزینه و کمترین زمان و کمترین سفر، گسترش داد، چرا از این فرصت طلایی برای نشر معارف اهل بیت ﷺ استفاده نکنیم؟

ج. دفاع و پاسخ گویی

هر چه گوهری گرانبهاتر باشد، طمع دزدان برای سرقت آن بیشتر می‌شود و لذا مراقبت بیشتر می‌طلبد. بر طبق این قاعده عقلی بشری، برای حدیث اهل بیت ﷺ - که گرانبهاترین گوهر معنوی ما پس از قرآن است - باید برنامه‌های بسیار زیاد و بسیار جدی (کمی و کیفی) داشت. همچنین از آن روی که دزدان با نیرنگ‌های تازه هزار رنگ پیش می‌آیند، عنصر «روزآمدی» در دفاع از حریم حدیث، جایگاه والایی خود را می‌نمایاند. درباره این عنصر ارزشمند، نصوص و شواهد متعددی وارد شده که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

یکم. مشهورترین شاهد در این زمینه کلام امام صادق ﷺ است که فرمود:

الْعَالِمُ بِزَمَانِهِ لَا يَهْتَمُّ عَلَيْهِ اللُّوَابِسُ.^۵

«هجوم» را به معنای غافل‌گیری مهاجم دانسته‌اند؛ به گونه‌ای که انسان در برابر مهاجم خود را آماده نکرده باشد. «لوابس» نیز به معنای «شبها» است؛ از آن روی که شبیه باطلی است که جامه حق پوشیده و با این لباس مبدل به میدان می‌آید و با تدلیس و تلبیس خود

۱. همان، ص ۹۹.

۲. همان، ص ۱۰۱.

۳. نهج البلاغه، خطبه ۱۰۸.

۴. تفصیل را، بنگرید: منیة المرید.

۵. الکافی، ج ۱، ص ۶۱.

۶. الكشف الوافی، ص ۱۰۲.

مردم را می‌فریبد.^۱

از سوی دیگر، می‌دانیم که امیرالمؤمنین علیه السلام شرط دستیابی به حق را شناخت دقیق باطل می‌داند؛ چنان‌که می‌فرماید:

وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ لَنْ تَعْرِفُوا الرُّشْدَ حَتَّى تَعْرِفُوا الَّذِي تَرَكْتُمْ، وَلَنْ تَأْخُذُوا بِمِيثَاقِ الْكِتَابِ حَتَّى تَعْرِفُوا الَّذِي نَقَضْتُمْ، وَلَنْ تَمْسُكُوا بِهِ حَتَّى تَعْرِفُوا الَّذِي نَبَذْتُمْ.^۲

در اینجا سخن از «معرفت باطل» است، نه فقط خبرداشتن که شوربختانه، جمعی از اهل نظر، از همین گام اولیه نیز خود را محروم داشته‌اند. بدین روی علامه مجلسی می‌نویسد:

والحاصل أن من عرف أهل زمانه و ميزين حقهم و باطلهم، و عالمهم و جاهلهم، و من يتبع الحق و من يتبع الأهواء منهم، لا يشته عليه الأمور، و يتبع المحقین و يترك المبطلين، و لا تعرض له شبهة، بكثرة أهل الباطل و قلة أهل الحق و غلبة المبطلين و ضعف المحقین.^۳

اینک می‌پرسیم: در دنیایی که رشد شتابان اطلاعات، یکی از نمادهای اصلی آن است، آیا می‌توان جریان‌های باطل را به خوبی (یعنی با استدلال‌هایشان و پاسخ آن‌ها) شناخت؛ بدون این‌که انسان، از سواد اطلاعاتی کمک بگیرد و با پای فناوری به سفر مجازی برود؟ بدیهی است که حضور تقویمی در زمان کافی نیست. این حضور را گذر خورشید و ماه به ما تحمیل می‌کند. بلکه حضور فرهنگی در زمان لازم است که این‌گونه حضور را هر فرد خودش باید برای خود برگزیند و اگر انتخاب نکند، زیان می‌بیند. شناخت زمان، از روی کتاب‌ها، آن هم کتاب‌های کهن به دست نمی‌آید، بلکه از حضور در صحنه‌های متنوع و تعامل با اصناف مختلف مردم دست‌یاب می‌شود. بجا و درست گفته‌اند:

آشکار است که مقصود از زمان در اینجا مضامین و محتویات و حوادث و فرهنگ‌های زمان است نه تاریخ و ایام آن.^۴

استاد مطهری در هشدارهای سنگین و تکان‌دهنده می‌گوید:

ما نقطه مقابل و مشمول مفهوم مخالف «العالم بزمانه لا تهجم عليه اللوالبس» هستیم. از اول تا به آخر، از صدر تا به ساقه، من الباب الی المحراب، از زمان خود

۱. شرح الکافی مازندرانی، ج ۱، ص ۴۲۱.

۲. نهج البلاغه، ص ۲۰۵، خطبه ۱۴۷.

۳. مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، ج ۱، ص ۸۷.

۴. الحیة، ج ۳، ص ۱۶۸.

بیخبریم.^۱ همین طور نشسته و بی خبریم و چرت می‌زنیم، یک مرتبه مواجه می‌شویم مثلاً با این مسأله که زمین‌ها باید تقسیم شود... چون از زمان خودمان بی‌خبریم، قبلاً پیش‌بینی نکرده بودیم و حساب نکردیم که تکلیف چیست و چه باید کرد. و همچنین بی‌خبر از آنچه در دنیا می‌گذرد و بی‌خبر از آنچه در پشت پرده است. یک مرتبه با مسأله حقوق اجتماعی زن مواجه می‌شویم، فرصت نیست فکر بکنیم... باز هم پشت سر هم از این امور مشتبه و از این «لوابس» خواهد آمد و ما بی‌خبریم... چه باید کرد؟^۲ مهم‌تر از این که طرحی برای رهبری این نسل تهیه کنیم، این است که این فکر در ما قوت بگیرد که مسأله رهبری و هدایت، از لحاظ تاکتیک و کیفیت عمل در زمان‌های متفاوت و در مورد اشخاص متفاوت، فرق می‌کند و ما باید این خیال را از سر خود بیرون کنیم که نسل جدید را با همان متد قدیم رهبری کنیم...^۳

دوم. امیرالمؤمنین علیه السلام در رهنمودی نظامی به فرزند خود جناب محمد بن حنفیه فرمود:

اِزِمِ بِبَصْرِكَ أَقْصَى الْقَوْمِ وَغَضَّ بَصْرِكَ، وَاعْلَمْ أَنَّ النَّصْرَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ.^۴

توضیح میرزا حبیب خویی پرده از نکات این کلام بلند برمی‌دارد. می‌نویسد:

ارم ببصرک، یعنی چشم بگشا و آخرین نقطه دشمن را ببین. غَضَّ بَصْرِكَ یعنی چشم خود را از برق شمشیر آن‌ها فروبند تا ترس و وحشت از آن‌ها تو را نگیرد. واعلم ان النصر... یعنی برای پیروزی به خدای سبحان تکیه کن نه توان خودت.^۵

سوم. در دستورات جنگی حضرتش می‌خوانیم که سپاهیان خود را به بیداری مداوم فرامی‌خواند و یک لحظه غفلت را بر آن‌ها روا نمی‌دارد، بلکه بارها و در مناسبت‌های مختلف ضرورت بیداری همیشگی را یادآور می‌شود. این جملات، که در منابع مختلف آمده، به

۱. در تأیید کلام شهید مطهری به سخن یکی از مشاهیر معاصر اشاره می‌شود که می‌گوید: «راه رشد شما این است که فیلم نبینید. من از ابتدای انقلاب فیلم ندیده‌ام و روزنامه هم نمی‌خوانم. روزنامه باعث به روز شدن علم شما نمی‌شود، بلکه تفسیر بخوانید. من نه فیلم دیده‌ام و نه روزنامه خوانده‌ام، اما چهل کتاب نوشته‌ام» (رک نقد این سخن در مقاله: «روزآمدی از شرایط اولیه مبلغ دینی است»، سید علی رضا واسعی. سایت خبرآنلاین، ۳۰ آبان ۱۳۹۱).

۲. دقت شود که این سخن در حدود نیم قرن پیش بوده که مسائل نوپدید محدود بوده است. دریغاً امروز نیز که مسائل نوپدید بسیار فراوان شده و آمادگی جدی‌تری می‌طلبید، هنوز متأسفانه این سخن در باره بیشتر صاحب‌نظران و متولیان صادق است.

۳. ده گفتار، ج ۱، ص ۲۰۷ - ۲۰۹.

۴. نهج البلاغه، خطبه ۱۱.

۵. منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه (خوئی)، ج ۳، ص ۱۶۶.

الفاظ متنوع این حقیقت را بیان می‌دارد:

* فَإِنَّ أَخَا الْحَرْبِ لَيْسَ بِالسُّؤْمِ وَلَا التَّنُؤْمِ وَلَا مَنْ إِذَا أَمَكَّنَهُ الْفُرْصُ أَجَلَهَا وَاسْتَشَارَ فِيهَا وَلَا مَنْ يُؤَخِّرُ الْحَرْبَ فِي الْيَوْمِ إِلَى عَدٍ وَبَعْدَ عَدٍ.^۱

* إِنَّكُمْ تُكَادُونَ وَلَا تَكِيدُونَ تُنْتَقِصَ أَظْرَافُكُمْ وَلَا تَتَحَاشُونَ وَلَا يُنَامُ عَنْكُمْ وَأَنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ سَاهُونَ إِنَّ أَخَا الْحَرْبِ الْيَقْظَانُ أَوْدَى مَنْ غَفَلَ وَيَأْتِي الدُّلَّ مَنْ وَاذَعَ غُلِبَ الْمُتَخَاذِلُونَ وَالْمَغْلُوبُ مَهْزُورٌ وَمَسْلُوبٌ.^۲

* إِنَّ أَخَا الْحَرْبِ الْيَقْظَانُ الْأَرْقُ وَمَنْ نَامَ لَمْ يُتَمَّ عَنْهُ وَمَنْ ضَعُفَ أَوْدَى وَمَنْ تَرَكَ الْجِهَادَ فِي اللَّهِ كَانَ كَالْمَغْبُوبِ الْمُهَيَّبِ.^۳

* انْفُزُوا رِمْحَكُمْ اللَّهُ إِلَى قِتَالِ عَدُوِّكُمْ وَلَا تَتَنَاقَلُوا إِلَى الْأَرْضِ فَتُقْتَلُوا بِالْحَسْفِ وَتَبُوءُوا بِالذُّلِّ وَيَكُونُ نَصِيبُكُمْ الْأَخْسَ وَإِنَّ أَخَا الْحَرْبِ الْأَرْقُ وَمَنْ نَامَ لَمْ يُتَمَّ عَنْهُ.^۴

اینک می‌گوییم: کیست که امروز سپاه آراسته دشمنان را در حال هجمه به حریم عقاید و آموزه‌ها و منابع شیعی نبیند؟ یا صحنه جنگ گسترده فرهنگی را ببیند و بتواند خود را به خواب غفلت فروبرد؟ بیداری مداوم در چنین کشمکش‌های جز با رصد کردن هر لحظه مهاجمان مقدور است؟ و این رصد کردن آیا با مطالعه کتاب‌ها به شیوه سنتی به نتیجه کافی می‌رسد؟

چهارم. اینک معنای کلام علوی به خوبی نمایان می‌شود که در نخستین خطبه عمومی خود، پس از رحلت رسول خدا ﷺ (خطبه الوسيلة) فرمود:

مَنْ عَرَفَ الْأَيَّامَ لَمْ يَغْفُلْ عَنِ الْإِسْتِعْدَادِ.^۵

پنجم. احادیث زیر در همین مضمون وارد شده که برای اختصار، به نقل آن‌ها بدون توضیح بسنده می‌شود.

* امیرالمؤمنین عليه السلام:

حسب المرء... من عرفانه، علمه بزمانه.^۶

۱. وقعة صفين، ص ۱۰۱.

۲. الغارات (ط - القديمة)، ج ۱، ص ۲۳ - ۲۴.

۳. همان، ص ۲۱۲.

۴. نهج البلاغه، ص ۴۵۲، نامه ۶۲.

۵. الکافی، ج ۱۵، ص ۷۲.

۶. بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۸۰، ح ۶۶.

* امیرالمؤمنین علیه السلام:

أعرف الناس بالزمان، من لم يتعجب من أحداثه.^۱

* امام صادق علیه السلام:

فِي حِكْمَةِ آلِ دَاوُدَ: «عَلَى الْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ عَارِفًا بِرَمَانِهِ، مُقْبِلًا عَلَى شَأْنِهِ، حَافِظًا لِّلِسَانِهِ».^۲

د. تربیت و عمل

هدف نهایی از دعوت به دین، حیات معنوی مردم است. در قرآن می فرماید:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ.^۳

از سوی دیگر، در قرآن ایمان همواره با عمل صالح یاد می شود.^۴ بدین روی، در این حیات معنوی عمل جایگاه ویژه دارد، تا آنجا که مرحوم کلینی یک باب را در الکافی به عنوان «بَابُ فِي أَنَّ الْإِيمَانَ مَبْنُوتٌ لِجَوَارِحِ الْبَدَنِ كُلِّهَا» آورده است.^۵ در این عمل نیز خلوص نیت و اخلاص شرط جدی است. حدیث نبوی «لَا قَوْلَ إِلَّا بِعَمَلٍ وَلَا قَوْلَ وَلَا عَمَلَ إِلَّا بِنِيَّةٍ وَلَا قَوْلَ وَلَا عَمَلَ وَلَا نِيَّةَ إِلَّا بِصَابَةِ السُّنَّةِ»،^۶ جایگاه سه رکن ایمان را نشان می دهد: مطابقت با سنت، خلوص نیت و عمل صحیح. بدین جهت، ما را از عمل بدون پایه صحیح و قول (سخن یا عقیده) بدون مبنای علم صحیح و کامل نهی کرده اند.

امام صادق علیه السلام فرمود:

إِيَّاكَ وَخَصَلَتَيْنِ مُهْلِكَتَيْنِ أَنْ تُفْتِيَ النَّاسَ بِرَأْيِكَ وَأَنْ تَقُولَ مَا لَا تَعْلَمُ.^۷

در حدیثی دیگر - که سند آن حسن کالصحیح است^۸ - حضرتش مبنای قرآنی این سخن را بیان می دارد:

إن الله خص عباده بآيتين من كتابه، أن لا يقولوا حتى يعلموا، ولا يردوا ما لم يعلموا و

۱. غرر الحکم، ح ۳۲۵۲.

۲. الکافی، ج ۳، ص ۳۰۲، ح ۲۰.

۳. سوره انفال، آیه ۲۴.

۴. سوره بقره، آیه ۲۵ و ۸۲ و ۲۷۷ و ...

۵. الکافی، ج ۳، ص ۹۰.

۶. همان، ج ۱، ص ۱۷۵.

۷. المحاسن، ج ۱، ص ۲۰۵.

۸. روضة المتقين، ج ۱۲، ص ۱۶۸.

قال ﷺ: ﴿أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِم مِّيثَاقُ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ﴾^۱ وقال: ﴿بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ﴾^۲.

باری، این همه در بستر تربیت صحیح شکل می‌گیرد، به ویژه این‌که خداوند انسان را از کمال اختیار برخوردار کرده و او را در گزینش راه هدایت مجبور نکرده است؛ چنان‌که در قرآن فرمود:

﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾^۴.

﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ﴾^۵.

اینک برای این‌که انسان به اختیار خود راه هدایت برگزیند، تربیت او به راه ایمان ضرورت می‌یابد. بدین روی به این مطلب امر فرموده‌اند. جابر بن عبدالله انصاری به عنوان یکی از تربیت یافتگان نمونه مکتب اهل بیت علیهم‌السلام در کوچه‌های مدینه ندا می‌داد:

أَدْبُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَى حُبِّ عَلِيٍّ^۶.

تربیت فرایندی پیچیده و مهارتی عملی است که در بسترهای مخاطب‌شناسی، زمان‌شناسی، اولویت‌شناسی و مانند آن‌ها شکل می‌گیرد.

در زمینه مخاطب‌شناسی این هشدار جدی را به ما داده‌اند که حضرت عیسی علیه‌السلام ضمن اندرزهای خود به بنی اسرائیل می‌فرمود:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَحَدِّثُوا الْجُهَّالَ بِالْحِكْمَةِ فَتَظْلِمُوهُمْ وَلَا تَمْتَعُوهُمْ أَهْلَهَا فَتَظْلِمُوهُمْ^۷.

مازندرانی در توضیح این کلام علوی می‌نویسد:

الظلم وضع الشيء في غير موضعه، والحكمة هي العلم بالمعارف والشرائع وتعليقها على أعناق الجهال وهم الذين يستنكفون منها أو يفقدون قوة الاستعداد لإدراكها أو يضيعونها ويجعلونها وسيلة لنيل الشهوات النفسانية أو يستحقرون معلّمها أو يؤذونه كان كتعليق الجوهر الثمين على أعناق الخنازير بل أقبح منه عند أرباب البصائر الثاقبة، وهو ظلم على الحكمة وعليه يحمل قوله صلى الله عليه وآله: لا تعلقوا الجواهر في أعناق الخنازير.

۱. سوره اعراف، آیه ۱۶۹.

۲. سوره يونس، آیه ۳۹.

۳. الكافي، ج ۱، ص ۱۰۵.

۴. سوره انسان، آیه ۳.

۵. سوره كهف، آیه ۲۹.

۶. من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۴۹۳.

۷. الكافي، ج ۱، ص ۱۰۱.

آنگاه می‌افزاید که کتمان برخی مطالب از سوی امامان معصوم علیهم‌السلام، بدان روی بود که مخاطبی در دانشنا و اهل معرفت نمی‌یافتند تا حقایق ناب را به آن‌ها بسپارند. آنگاه چند مؤید بر مدعای خود، از جمله حدیث نبوی «نحن معاشر الأنبياء نكلم الناس على قدر عقولهم» را بیان می‌دارد.^۱

میرزا ابوالحسن شعرانی ذیل کلام مازندرانی برگزینش کلمات برای بیان با توجه به ظرفیت مخاطب تأکید می‌کند. آنگاه از رفتار برخی افراد کوتاه نظر که بر مبنای درک نارسای خود برخی از حقایق دینی را غلو می‌دانند، انتقاد می‌کند:

في زماننا بل في كل زمان اناس ناقصوا الادراك يزعمون أن كل شيء لا يفهمه أمثالهم فهو أباطيل وأوهام ملفقة و خيالات مزخرفة والحقيقة هي ما يفهمه جميع الناس مما ينحصر في منال الحواس وان عالم الملكوت وهم وولاية الائمة عليهم السلام غلو وتهذيب النفس حتى يصل الى مقام القرب منزلة والحديث صريح في ردهم وان في الحقيقة امورا لا يدركها اكثر الناس ولا يجوز منع الاقل لانكار الاكثر.^۲

ملاصدرا نیز با اشاره به حدیث حضرت عیسی علیه‌السلام می‌نویسد:

ليس الظلم في اعطاء غير المستحق باقل من الظلم في منع المستحق، بل الظلم في الثاني اقل منه في الاول، لانه مما يتدارك دون الاول، وذلك لان الاول تفويت والثاني تأخירו التأخير يتدارك دون التفويت.^۳

شهید ثانی در کلام خود در باب مخاطب شناسی، علاوه بر جنبه علمی، به جنبه اخلاقی نیز اشاره دارد:

لكن يجب على المعلم إذا أشعر من المتعلم فساد النية أن يستدرجه بالموعظة الحسنة، و ينهيه على خطر العلم الذي لا يراد به الله، و يتلو عليه من الأخبار الواردة في ذلك حالا فحالا حتى يقوده إلى القصد الصحيح، فإن لم ينجح ذلك و يئس منه قيل بتركه حينئذ و يمنع من التعلم، فإن العلم لا يزيده إلا شرا.^۴

این دو حدیث نیز بر ضرورت مخاطب شناسی دلالت دارد که به نقل آن‌ها بسنده می‌شود.

۱. شرح الکافی، ج ۲، ص ۱۳۷ - ۱۴۰.

۲. همان.

۳. همان، ص ۱۸۶.

۴. منیة المرید، ص ۱۸۴.

یکم. رسول خدا ﷺ:

لَا تُحَدِّثُوا النَّاسَ بِمَا لَا يَعْرِفُونَ أَحَبُّونَ أَنْ يُكَذَّبَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ.^۱

دوم. حضرت مسیح عليه السلام فرمود:

إِنَّ التَّارِكَ شِفَاءَ الْمُجْرُوحِ مِنْ جُرْحِهِ شَرِيكَ لِجَارِحِهِ لَا حَالَةَ، وَذَلِكَ أَنَّ الْجَارِحَ أَرَادَ فَسَادَ الْمُجْرُوحِ، وَالتَّارِكَ لِشِفَائِهِ لَمْ يَشَأْ صَالِحَهُ، فَإِذَا لَمْ يَشَأْ صَالِحَهُ فَقَدْ شَاءَ فَسَادَهُ اضْطِرَارًا، فَكَذَلِكَ لَا تُحَدِّثُوا بِالْحِكْمَةِ غَيْرَ أَهْلِهَا فَتَجْهَلُوا، وَلَا تَمْنَعُوهَا أَهْلَهَا فَتَأْتُمُوا، وَ لِيَكُنْ أَحَدُكُمْ بِمَنْزِلَةِ الطَّبِيبِ الْمُدَاوِي: إِنْ رَأَى مَوْضِعًا لِدَوَائِهِ، وَإِلَّا أَمْسَكَ.^۲

به این توضیح مختصر در باب ضرورت مخاطب شناسی در تربیت اکتفا می شود و تنها به این نکته اشاره می شود که در دنیای ناآرام فعلی - که آکنده از تحولات بسیار سریع و تغییرات پرشتاب است - راهی برای مخاطب شناسی نیست؛ جز این که مربی از طریق فضای مجازی ابتدا آخرین تغییرات جهانی را بشناسد و آنگاه برای یک اقدام تربیتی تصمیم بگیرد. اینک به سومین پرسش این مقاله می رسیم.

بخش سوم. راهکار بهره گیری از آن در این مسیر چیست؟

برای پاسخ به این پرسش نگارنده پیشنهادهایی عرضه می دارد که برای تحقق یا توسعه چهار هدف یاد شده می تواند مؤثر باشد.

۱. برگزاری دوره های کارگاهی سواد اطلاعاتی با گرایش علوم حدیث.
- برای این کار، کتاب آموزش مهارت های سواد اطلاعاتی (نوشته نرگس خالقی و مرضیه سیامک) به عنوان منبع درسی پیشنهاد می شود. البته این کتاب، برای فضای عمومی این مهارت ها مفید است و برای دوره پیشنهادی، باید مثال هایی از بانک های اطلاعاتی مرتبط با علوم حدیث و نحوه استفاده از آن ها اضافه شود.
۲. تدوین درس نامه های سواد اطلاعاتی با گرایش علوم حدیث.
۳. معرفی کتاب مهم اصطلاح نامه علوم حدیث (تألیف زیر نظر محمد هادی یعقوبی نژاد) و کاربردهای گسترده آن برای کوتاه شدن و مفیدتر شدن پژوهش های مربوط.
۴. اعتبار قرار دادن برای استناد به سایت های علمی در مقالات پژوهشی علوم حدیث.

۱. الغیبة، ص ۳۴.

۲. الکافی، ج ۱۵، ص ۷۶۴.

۵. تعامل و همکاری بیشتر بین مراکز پژوهشی حدیثی با پایگاه‌های اطلاعاتی، مانند نورمگز، سید، آی اس سی.^۱
۶. فعال شدن بخش «خدمات مشاوره اطلاعاتی»^۲ در مراکز پژوهشی حدیثی.
۷. برپایی جشنواره‌ها، هفته‌ها، و دیگر مراسم در مورد کارهای میان رشته‌ای بین پژوهش‌های حدیثی با کارهای تحقیقی و ترویجی مرتبط با فضای مجازی.
۸. معرفی آخرین یافته‌ها و فعالیت‌های فضای مجازی در رابطه با علوم حدیثی شیعه (له و علیه) به حدیث‌پژوهان، به طور مستمر.
۹. بسترسازی برای ایجاد امکانات یا گسترش «دسترسی آزاد»^۳ برای فرآورده‌های مراکز حدیثی.^۴
۱۰. تشویق‌های عملی مراکز دیگر که فرآورده‌های پژوهشی و ترویجی در حوزه علوم حدیثی دارند (مانند گروه‌های علوم قرآن و حدیث در دانشگاه‌ها و مراکز حوزوی) به این کار، به ویژه پایان‌نامه‌های مربوط.
- تذکر: شناسایی موانع این کار، مسأله مهمی است. پیدا کردن راهکار برای این چالش‌ها مهم است؛ مثلاً سرقت علمی که در پی این دسترسی آزاد پیش می‌آید و....
۱۱. تأسیس شورای هماهنگی (بدون مسئولیت اجرایی یا رسمیت سازمانی) در جهت هم‌افزایی تلاش‌های مراکز مختلف که فرآورده‌های پژوهشی و ترویجی در حوزه علوم حدیثی دارند، برای فعالیت‌های میان رشته‌ای با دانش‌ها و مهارت‌های متنوع، به ویژه بین علوم حدیث و فضای مجازی.
۱۲. جلسات هماهنگی بین نشریات علمی تخصصی علوم حدیث.
۱۳. جلسات (نظری و کارگاهی و اردوهای علمی به شکل حضوری و مجازی) برای آشنایی حدیث‌پژوهان با ابزارهایی مانند کتابخانه دیجیتال، و امکان‌های جدید بالقوه و بالفعل برای استفاده از آن‌ها.

1. isc

۲. در مورد مشاوره اطلاعاتی رک: «مشاوره اطلاعاتی، امری فراموش شده در کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی»، تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی، ص ۳۵۷-۳۶۱.

3. Open access.

۴. در مورد این برنامه و دستاوردها و چالش‌های آن، رک: «برنامه دسترسی جهانی به انتشارات»، دائرة المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، ج ۱، ص ۴۷۱-۴۷۵.

۱۴. پژوهش میدانی برای بررسی میزان تأثیر کمی و کیفی نرم افزارها و بانک های اطلاعاتی حدیثی بر پژوهش های حدیثی، و چالش های مربوطه و راهکارها.^۱
۱۵. پژوهش میدانی برای بررسی میزان تأثیر کمی و کیفی اصطلاح نامه علوم حدیثی بر نمایه سازی پژوهش های حدیثی، و چالش های مربوطه و راهکارها.
۱۶. معرفی محدثان و آثارشان و روش شناسی این آثار در سطوح مختلف: عمومی: مستندهایی تصویری، مانند سلسله ضیافت و حدیث سرو. کتاب های جوانان: مجموعه اندیشه مندان ایران و اسلام (نشر همشهری). کارهای تحقیقی: پایان نامه ها، کتاب ها و مقالات روش شناسی محدثان. جلسات: نشست های مختصر و عمومی در فضای مجازی (علاوه بر همایش های وسیع و بین المللی، مانند کنگره کلینی).
۱۷. نگاه های نوبه محدثان؛ به عنوان نمونه: اتان گُلبرگ در کتاب شناسی ابن طاووس چهره جدیدی از ابن طاووس در زمینه دانش کتاب شناسی نشان داده است. در این زمینه موضوع تبیین چهره ادبی شیخ حر عاملی بر اساس دیوان او - که نسخه خطی آن در کتابخانه ملک تهران موجود است - پیشنهاد می شود.
۱۸. بهره گیری از زبان اسپرانتو برای جهانی کردن آموزه ها و منابع حدیث شیعی.
۱۹. تبیین عقلانی آموزه های دینی و تبیین مبنای عقلانی روح تعبّد.
۲۰. برخورداری از حد نصاب علمیت.
۲۱. نقد معنویت های نوظهور.
۲۲. احیای جهانی بودن پیام دین.^۲

۱. به عنوان نمونه رک: «ارزیابی وبلاگ های دینی روحانیان در ایران: ارزیابی الگوی مدل هرم سه سطحی»، صالح اصغری، مسعود کوثری، معرفت فرهنگی اجتماعی، شماره ۱۴، بهار ۱۳۹۲، ص ۵۵ - ۷۲. این پژوهش نشان می دهد: در سال های اخیر، روحانیان فرصت را برای حضور فعال و تبلیغ دین در این فضا فراهم دیده اند، اما رشد کمی وبلاگ های روحانیان لزوماً به معنای دست یابی به اهداف مورد نظر و تبلیغ موثر دین نیست. برای دست یابی به معیارهای ارزیابی، به بیست معیار عمومی دست یافته که آن ها را در قالب چهار معیار «تعاملی بودن»، «خاص بودگی»، «نمایایی» و «دسترس پذیری امکان ارزیابی وبلاگ ها» تقسیم بندی کرده است. به منظور ارزیابی تخصصی این وبلاگ ها، چهار معیار «روزآمدی تقویم دینی»، «حجیت»، «کاربردی بودن» و «ویژه نگاری» تعریف گردید. این هشت معیار ابداعی، در قالب هرم سه سطحی یک الگو در نظر گرفته شده است که قاعده آن را معیارهای عام و سطح میانی و رأس آن را معیارهای تخصصی تشکیل می دهد. در این هرم، هر چه از قاعده به سمت رأس آن حرکت کنیم، معیارها تخصصی تر می گردد.

۲. برای پیشنهاد های بند ۱۹ تا ۲۲ رک: «اخلاق تبلیغ دین در عصر حاضر؛ ارزش ها و معضل ها»، حسن بوسلیکی.

۲۳. بهره‌گیری از تجربه‌های دیگران.

در اینجا، به عنوان نمونه، به گزارشی از وزارت آموزش و علوم انگلستان اشاره می‌شود که طرحی برای آموزش انجیل در آن کشور ارائه کرده است.^۱ بر اساس این سند، آموزش‌های مذهبی ارائه شده باید مهارت‌های زیر را در دانش آموزان ایجاد کنند و آن‌ها را با فرایندهای مرتبط به شرح زیر آشنا سازند: تحقیق، تفکر، احساسات، ارزش‌یابی، تحلیل، کاربرد، بیان، التزام، عدالت، احترام، شناخت خود، کنجکاوی.

- تحقیق، شامل طرح سؤال، استفاده از منابع گوناگون، و جمع‌آوری شواهد.

- تفسیر، شامل طرح سؤال، استفاده از منابع گوناگون، و جمع‌آوری شواهد.

- تفسیر، شامل درک درست سازه‌ها، کارهای هنری، شعر و نمادها، درک تفسیرزبان مذهبی، و درک متون مذهبی.

- تفکر، شامل توانایی تعمق درباره احساسات، روابط، تجربه‌ها، عقاید، اعمال و سؤالات غایی مطرح شده.

- احساسات، شامل توانایی درک احساسات، تجربه‌ها، نگرش، عقاید و ارزش‌های دیگران، توانایی تمیز دادن عواطفی چون عشق، تحیر، عفو، و درک نگرش دیگران به جهان.

- ارزشیابی، شامل بحث درباره اهمیت مذاهب با توجه به مدارک و شواهد، ارزیابی علاقه‌های فردی، تعالیم مذهبی، نگرش به دیگران و وجدان فردی.

- تحلیل، شامل تمیز دادن نگرش، عقیده و واقعیت، تألیف وجوه متفاوت زندگی و به دست آوردن کلیتی با معنا.

- کاربرد، شامل ایجاد ارتباط بین مذاهب و جوامع در سطح محلی، ملی و جهانی، درک ارزش‌های بنیادی مذهبی و مقایسه آن با ارزش‌های مادی.

- بیان، شامل بیان مفاهیم، رسوم و اعمال مذهبی، درک اعتقادات و الزامات بنیادی و توان بیان و پاسخ‌گویی به سؤالات مذهبی با استفاده از رسانه‌های گوناگون.

- التزام، شامل درک اهمیت ملزم دانستن خود به رعایت ارزش‌ها، تصمیم‌مبنی بر اتخاذ نگرش مثبت در زندگی، زندگی با اطمینان خاطر.

- عدالت، شامل تحمل عقاید دیگران بدون پیش‌داوری، درک شواهد و استدلال‌ات

۱. ترجمه آن تحت عنوان «برنامه درسی آموزش مذهب و انجیل در کشور انگلستان»، ترجمه حسین روحی، محسن جعفرآبادی و حمیدرضا اشرفی در مجله رشد آموزش قرآن، شماره ۷، زمستان ۱۳۸۲، ص ۹-۱۵ آمده است.

دیگران، و توانایی اکتفا نکردن به ظواهر امر در درک و شناخت آن‌ها.

- احترام، شامل احترام به عقاید دیگران، رعایت حقوق دیگران در اعتقاد به مذاهب متفاوت، درک مواردی که شایسته‌ی احترام هستند، درک عمیق بودن اعتقادات دینی و توجه به نیازها و علاقه‌های دیگران.

- شناخت خود، شامل شناخت خود و ارزش‌های آن و نیز توجه به سؤالات مذهبی خود و یافتن پاسخ آن‌ها.

کنجکاوی، شامل کنجکاوی و نیاز به درک حقیقت، علاقه مند شدن به مسائل معنوی، توانایی زندگی کردن با ابهامات و مسائل متناقض، نیاز به شناخت معنای حیات، شناخت تعصبات و پیش‌داوری‌های خود، و درک ارزش بینش و تحلیل در شناخت ارزش‌ها.

۲۴. شناخت دقیق فرصت‌ها و تهدیدها و راهکارهای فضای مجازی برای ترویج فرهنگ قرآن و حدیث.^۱

نتیجه‌گیری

در این مقاله دیدیم که سواد اطلاعاتی یکی از ابزارهای دنیای جدید برای روزآمدسازی دانش و بینش انسان‌ها است و با توجه به اهداف چهارگانه حدیث پژوهی برای دست‌یابی به هر یک از این اهداف، به سواد اطلاعاتی نیاز داریم. آنگاه پیشنهادهایی برای اجرایی کردن این نکات ارائه شد.

کتابنامه

- اصطلاحنامه علوم حدیث، محمد هادی یعقوب نژاد، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۰ش.
- آموزش مهارت‌های سواد اطلاعاتی، نرگس خالقی و مرضیه سیامک، قم: دانشگاه قم، تهران: کتابدار، ۱۳۸۹ش.
- بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.

۱. نگارنده سطور پیش از این در سه مجال دیگر، چنین راهکارهایی ارائه کرده که برای حذر از تکرار، فقط به نشانی آن‌ها اشاره می‌شود. الف. مقاله «ترویج مفاهیم قرآنی در فضای اطلاعات محور: فرصت‌ها، تهدیدها، راهکارها، ارائه شده به مسابقات قرآن سال ۱۳۸۸»؛ ب. «بایسته‌های ترویج گفتمان مهدویت در رسانه و فضای مجازی»، سایت ایکننا، ۱۴ فروردین ۱۴۰۰. ج. «تحلیل چالش‌های ترویج فرهنگ زمینه ساز ظهور در عصر حاضر به منظور ارائه راهکارهای پیشنهادی»، رضا جعفری هرنندی، عبدالحسین طالعی، حسن نجفی، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۱۶، بهار ۱۳۹۵ش، ص ۳۱ - ۶۴.

- الحیة، برادران حکیمی (محمد رضا، محمد و علی)، ترجمه: احمد آرام. قم: دلیل ما، ۱۳۹۵ ش.
- خلاصه عقبات الانوار، سید علی میلانی، ترجمه: سید حسن افتخارزاده. تهران: نبأ، ۱۳۸۱ ش.
- ده گفتار، مرتضی مطهری، تهران: صدرا، ۱۳۸۵ ش.
- روضة المتقین، محمد تقی مجلسی (مجلسی اول)، قم: کوشانپور، ۱۴۰۶ ق.
- شرح اصول الکافی، صدرالدین شیرازی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۸۳ ش.
- شرح الکافی، محمد صالح مازندرانی، تهران: اسلامیه، ۱۳۸۲ ق.
- صافی در شرح کافی، خلیل قزوینی، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹ ق.
- الغارات، ابراهیم ثقفی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۹۵ ق.
- غرر الحکم، عبدالواحد تمیمی آمدی، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹ ق.
- کتابخانه ابن طاووس، اتان کلبرگ، ترجمه: رسول جعفریان، علی قلی قرایی، قم: کتابخانه مرعشی، ۱۳۷۱ ش.
- الکشف الوافی، محمد هادی شریف شیرازی، قم: دارالحدیث، ۱۴۳۰ ق.
- المحاسن، احمد برقی، قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ق.
- مرآة العقول، محمد باقر مجلسی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ ق.
- معانی الاخبار، محمد بن علی صدوق، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۳ ق.
- من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی صدوق، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.
- منهج البراعة فی شرح نهج البلاغه، حبیب الله خویی، تهران: اسلامیه، ۱۴۰۰ ق.
- نهج البلاغه، محمد بن حسین شریف رضی، قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق.
- الهدایا لشیعة ائمة الهدی، محمد مجذوب، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹ ق.
- الوافی، ملا محسن فیض کاشانی، اصفهان: کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام، ۱۴۰۶ ق.
- وقعة صفین، نصر بن مزاحم. قم: مرعشی، ۱۴۰۴ ق.
- «اخلاق تبلیغ دین در عصر حاضر؛ ارزش ها و معضل ها (بایسته های اخلاقی تبلیغ دین از منظر آیت الله جوادی آملی)»، حسن بوسلیکی، اسراء، ش ۱۳، پاییز ۱۳۹۱ ش، ص ۱۷۱ - ۲۰۱.

- «آماده سازی کتاب شناسی ها برای آینده: الگویی پژوهش محور برای کتاب شناسی ها»، استنسرود، گ و هول، ایرن، ترجمه: عباس گیلوری، دز: گزیده مقالات ایفلا ۲۰۱۲ و ۲۰۱۳م، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۵ش، ص ۴۷۶ - ۴۸۶.
- «آموزش سواد اطلاعاتی؛ روش ها و راهبردها»، مهری پریخ وزهره عباسی، دز: آموزش استفاده کنندگان و توسعه سواد اطلاعاتی در کتابخانه ها و مراکز اطلاع رسانی (مجموعه مقاله ها)، مشهد: سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۳ش، ص ۱۹۷ - ۲۱۴.
- «برنامه درسی آموزش مذهب و انجیل در کشور انگلستان»، ترجمه: حسین روحی، محسن جعفرآبادی و حمیدرضا اشرفی، رشد آموزش قرآن، شماره ۷، زمستان ۱۳۸۲ش، ص ۹ - ۱۵.
- «برنامه دسترسی جهانی به انتشارات»، دز: دائرة المعارف کتابداری و اطلاع رسانی، ج ۱، مهشید عبدلی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۲، ص ۴۷۱ - ۴۷۵.
- «تحلیل چالش های ترویج فرهنگ زمینه ساز ظهور در عصر حاضر به منظور ارائه راهکارهای پیشنهادی»، رضا جعفری هرنندی، عبدالحسین طالعی، حسن نجفی، پژوهش های مهدوی، شماره ۱۶، بهار ۱۳۹۵ش، ص ۳۱ - ۶۴.
- «روابط درونی سواد اطلاعاتی با استفاده از محیط های آموزش مجازی»، دیوید لورتشا، بلانچ وولز، ترجمه: فریبرز درودی، دز: گزیده مقالات ایفلا ۲۰۱۲ و ۲۰۱۳م، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۵ش، ص ۲۶۴ - ۲۷۹.
- «سواد اطلاعاتی» دز: دائرة المعارف کتابداری و اطلاع رسانی، ج ۲، فاطمه ناهید طباطبایی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۵ش.
- «عوامل تغییر: کتابداری بین المللی، توسعه، و نظریه جهانی شدن»، استیو. ویت، ترجمه: زهرا تهوری. دز: گزیده مقالات ایفلا ۲۰۱۲ و ۲۰۱۳م، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۵ش، ص ۱۴۴ - ۱۶۰.
- «کتابخانه و دوره برخط گسترده آزاد موبک پرداختن به روند تکامل تعلیم و تربیت»، ماریلن کالتر، ترجمه: عارف ریاحی؛ دز: گزیده مقالات ایفلا ۲۰۱۲ و ۲۰۱۳م، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۵ش، ص ۲۹۱ - ۳۰۱.
- «کتابخانه ها و کتابداران در عصر ارتباطات موبک»، مریم صراف زاده، مجله علوم و فنون مدیریت اطلاعات، شماره ۲، بهار ۱۳۹۵ش، ص ۱۱ - ۳۲.

- «مدیریت چالاکي: راهبردهایی برای موفقیت در مدت زمان تغییرات سریع (مطالعه موردی) یک کتابخانه دانشگاهی استرالیایی»، اندروولز، ترجمه: محبوبه ربیعی، در: گزیده مقالات ایفلا ۲۰۱۲ و ۲۰۱۳ م، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۵ ش، ص ۲۸۰ - ۲۹۰.
- «مشاوره اطلاعاتی، امری فراموش شده در کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی»، غلامرضا فدائی، تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی، ۱۳۹۱ ش، ش ۱۸ (۴)، ص ۳۵۷ - ۳۶۱.
- «وبلاگ‌های دینی روحانیان در ایران: ارزیابی الگوی مدل هرم سه سطحی»، صالح اصغری و مسعود کوثری، معرفت فرهنگی اجتماعی، شماره ۱۴، بهار ۱۳۹۲ ش، ص ۵۵ - ۷۲.
- «ازگل تا گوگل»، عبدالحسین طالعی، سایت لیژنا، ۹ تیر ۱۳۹۸.
- «بایسته‌های ترویج گفتمان مهدویت در رسانه و فضای مجازیم»، عبدالحسین طالعی، سایت ایکننا، ۱۴ فروردین ۱۴۰۰.
- «ترویج مفاهیم قرآنی در فضای اطلاعات محور: فرصت‌ها، تهدیدها، راهکارها»، عبدالحسین طالعی و رضا کریمی، ارائه شده به مسابقه مقاله نویسی، بیست و ششمین دوره مسابقات بین‌المللی قرآن، ۱۳۸۸ ش.
- «روزآمدی از شرایط اولیه مبلغ دینی است»، سید علی رضا واسعی، سایت خبرآنلاین، ۳۰ ابان ۱۳۹۱.
- Behrens, Shirley J. "A Conceptual Analysis and Historical Overview of Information Literacy". *College and Research Libraries*. Vol. 55, No. 4 (1994): 309 - 322
- Marais, J.J. "Evolution of Information Literacy as Product of Information Education". *South African Journal of Library and Information Science*. Vol. 60, No.2 (1992): 75 - 79.